

Траверсе Олег

ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО ЯК ПРЕДМЕТ ПОЛІТИЧНОЇ ТЕОРІЇ

Розробка теоретичних основ політичного лідерства характеризується станом невизначеності і дискусій. Лідерство у політиці асоціюють з керівництвом державного будівництва, боротьбою проти олігархічних режимів та ін., що пов'язано з ціннісними уявленнями (наприклад, домінуючих соціальних груп конкретного суспільства). Політичне лідерство являє собою насамперед політико-практичне явище певного типу і виду, яке пов'язане з відношеннями політичної і державної влади. Такі відношення становлять відповідну політико-практичну конфігурацію, зміст якої переважно визначається існуючими соціально-історичними умовами. Зміст політичного лідерства в першу чергу визначається тими функціями, які воно виконує. Функції зумовлюються конкретними особливостями тієї чи іншої країни (збереження і/або підтримка існуючого порядку відносин у соціумі *wersus* здійснення реформ). Різні аспекти цієї проблеми подаються у зв'язку зі співвідношенням національного і наднаціонального, інтересів держави та інтересів громадян, самостійності держави, елітизму, політичного і соціального плюралізму тощо.

У політичній теорії політичне лідерство розглядається насамперед як спосіб організації політичної влади.

Аналіз політичного лідерства як політологічної проблеми уявляється складним за кількох обставин. По-перше, науковці стикаються з тим, що у процесі прояву лідерства у політичному середовищі взаємодіють дві структурно складні системи – особистість і середовище (проблема співвідношення яких недостатньо розроблена у дослідницькій літературі). По-друге, поняття лідерства наділяють соціальним змістом зі збереженням певних біологічних характеристик. Ця наукова традиція,

закладена Л.Гумпловичем, Г.Ратценхофером, А.Смолем, розглядає характеристики людських відосин з позицій біологізаторського підходу (підходу соціал-дарвінізму).

Складність політологічного знання (як, власне, й інших наук про людські дії, не лише пов'язаних зі сферою політики) пояснюється тим, що воно має справу з проблемою інтерпретації. Згідно з уявленням логіки інтерпретовані знання досить важко піддаються узагальненню. Ще складніше будувати на їх підставі теорії, оскільки науки гуманітарно-політичної сфери вивчають суспільно-політичні події, локалізовані в певній ділянці геополітичного простору, та мають таку властивість, як дію, обмежену у часі.

Вивчаючи явище політичного лідерства, дослідники передбачають наявність первинних сутнісних зв'язків, які можна простежити протягом століть¹. Чи так це? Звернення до історії політичної думки свідчить, що, наприклад, Н.Макіавеллі вважає кращою формою правління республіку римського типу. Новий государ за Н.Макіавеллі, без сумніву, рішучий і жорсткий керівник. Влада для государя є інструментальною цінністю для досягнення головної цінності – держави. Т.Карлейль підходить до проблеми суспільно-політичного розвитку з позицій історика і мораліста. Явище лідерства для нього розвивається в історичному часі і розглядається з ціннісного погляду. Піддані, резюмує автор, не можуть нічого зробити без короля, а король без підданих здатен діяти, він кваліфікує лідерство не як відносини людей, а як наявність самого видатного діяча².

Г.Лебон, що є прихильником біологічної детермінації психіки людини у натовпі, яка задає характер кожної цивілізації (віру, заклади мистецтва та ін.), протиставляє свою концепцію ідеї просвітителів про покращання державних інституцій. Те, що підходить духу однієї раси, шкідливе іншій, зауважує Г.Лебон. Щоб реформувати суспільно-політичні інституції, слід переробити “дух раси”, а це практично неможливо, вважає він. Поширена у XIX ст. віра у суспільний прогрес визначила погляди Г.Лебона, що відобразилось у постановці проблеми та

розгляді ним ролі видатних людей у розвитку цивілізацій. З одного боку, вважає він, великі політичні діячі мають величезну руйнівну силу і можуть знищити людей, міста, імперії. Але, з іншого боку, їх вплив триває до тих пір, поки “вони вміють спрямовувати свої зусилля в дусі потреб епохи (...). У політиці справжні великі люди – ті, котрі передбачають ті потреби, події, які зароджуються, які підготовлені минулим, і вказують шлях, якого слід триматися”³. По суті, Г.Лебон вірить у певний детермінізм, говорячи про “рокові умови революції”. Великі політики – теж лише “синтезатори”, які жорстко детерміновані об’єктивною необхідністю. Вождь маси (за Г.Лебоном) є аналогічним до вожака зграї, тобто політичне лідерство тут виявляє біологічну природу. Вожак структурує стосунки за типом “влада – підкорення”, використовуючи гіпнотичний вплив. Він і сам є загіпнотизований ідеєю і виступає апостолом, використовує силу навіювання заради домінування.

За М.Вебером, поняття політики має широкий смисл, воно охоплює всі види діяльності, які пов’язані зі самостійним керівництвом. Сучасна держава, вважає М.Вебер, претендує на монополію легітимного фізичного насилля. Іншими словами, єдиним джерелом права на насилля виступає держава. Оперуючи цими категоріями, можна сказати, що політика “означає прагнення до участі у владі або до здійснення впливу на розподіл влади”⁴. Іншими словами, хто займається політикою, той і прагне до влади (вона або є засобом, або важлива сама по собі). Отже, держава – це панування людей над людьми, яке спирається на легітимне насилля як на засіб досягнення мети. За М.Вебером, бюрократ-чиновник і політичний керівник – це два протилежних типи, тому він їх навмисно зіставляє. Ареною професійної діяльності справжнього чиновника, на його думку, не має бути сфера політики. Чиновники повинні лише управляти, і бути безпристрасними, звісно, якщо не йдеться про життєво важливі для пануючого порядку питання. Навпаки, честь політичного вождя, тобто керуючого державного діяча, – “(...) виключно особиста відповідальність”⁵. Таким чином,

політик в подачі М.Вебера – “це той, кого ми сьогодні називаємо політичним лідером, бюрократ не володіє лідерськими якостями. Отже, вторгнення бюрократії у політичні справи є зловживанням владою. За М.Вебером, наявний стан справ у Німеччині його часу був негативним явищем, оскільки чиновник позбавлений необхідних для політичного вождя-лідера. Те, що називалося “політичним лідерством” на початку ХХ ст., має мало спільного з тим, що під цим явищем розуміється на увазі на початку третього тисячоліття.

Метою статті є розгляд політичного лідерства як складової предмета політичної теорії та з’ясування особливостей її розвитку на сучасному етапі.

Політологічна теорія (як і інші сфери наукового знання) послуговується поняттями, які різні автори застосовують у суб’єктивному тлумаченні, тобто поза межами визначеної первинної теорії. Конкретизація (і тим більше інтерпретація тих чи інших термінів) залежить в першу чергу від досвіду та завдання, яке вирішує конкретний фахівець. Наприклад, існуючі дихотомії, які вживаються дослідниками: “лідерство” – “керівництво”, “лідер” – “керівник”, ”лідер” – “лідерство”, “керівник” – “керівництво” – розглядаються так, ніби вони є усталеними та чітко визначеними. Зауважимо, що майже до кінця 80-х рр. ХХ ст. українські суспільствознавці здебільшого задовольнялися констатацією того, що “лідер (вождь, керівник) – це керівник політичної партії, громадської організації тощо”⁶. За подібних уявлень конкретні наукові напрями і школи, пов’язані з розробками проблем політичного лідерства в Україні, розвиватися не могли. Тим більше, сказане стосується прикладної частини політологічного знання, оскільки воно може набувати спотворених форм, зумовлених прагматичною складовою політичних устремлінь. Навіть у тих випадках, коли йдеться про відповідну домовленість щодо змістовності та смислового значення зазначених понять, тим не менше, від автора до автора (і від контексту до контексту), вони набувають різного тлумачення. У такого роду інтуїтивно-суб’єктивних уявленнях і відмінностях

таїться глибокий смисл. Однак завдання все-таки полягає в тому, щоб розглянути їх у межах певної теорії. Уточнення наукового змісту понять нерідко покликане осмислити те чи інше поняття у новому значенні, яке стимулює створення значно ширшої, узагальнюючої концептуальної моделі. Іншими словами, уточнення понять у політології зумовлює відкриття нових закономірностей суспільно-політичної дійсності.

Однією з характерних рис пізнання природи політичної сфери є те, що воно застосовується на практиці лише до певних ідеалізованих уявлень про об'єкт пізнання, але не до самого об'єкта. Отже, вивченню завжди піддається певна інформація про об'єкт (емпіричне або теоретичне знання про нього), а не об'єкт як такий. Причому саме вивчення такого об'єкта лише збільшує кількість інформації, яка підлягає розумінню, але не гарантує саме його розуміння. Отже, якщо для даного об'єкта (політичного лідерства/керівництва) може бути сформовано кілька різних предметів, то стосовно до цього об'єкта слід припустити різні варіанти його розуміння. Оскільки кожен з цих варіантів відповідає певному предмету, то зовсім не виключено, що кожен з варіантів розуміння буде вірним (наприклад, численна кількість типологій політичних лідерів, теорій лідерства та ін.). Дослідження в цій сфері завжди передбачає побудову мисленої моделі об'єкта з наступним включенням її в нормативно-ціннісну систему, теоретичного підходу загалом.

Разом з тим існує думка, що не можна протиставляти дослідження унікальних подій і формулювання узагальнень. Оскільки, якщо не використовувати загальні поняття і систему загальних відносин, про окрему подію зовсім нічого не можна сказати. Якщо у часи Т.Карлейля вивчали здебільшого діяння окремих видатних діячів, то сьогодні досліджуються історичні та політичні ситуації, які охоплюють велику кількість подій, фактів, людей. Вивчення політичного лідерства сьогодні важко уявити без врахування взаємин мас і еліт, використання результатів соціології та економічної науки, застосування математичної статистики та інших загальних методів. Метою їх

впровадження у дослідження є прагнення виявити загальні риси об'єктів, які вивчаються, де аналіз політичних фактів виступає як раціональна реконструкція, що спирається на загальнонаукові методи.

Процедура розуміння людських дій, їх продуктів містить знання правил дій і комунікації, мотивів діючих політичних акторів та їх уявлень про конкретну ситуацію. Це знання не складно отримати. Причиною тому слугує однаковість правил дій для всіх, хто належить до сфери політичного простору. Так само можуть бути відомі мотиви діючих акторів і їх уявлення про існуючу ситуацію. Але в тому разі, якщо правила дій, мотиви, їх, репрезентації ситуації зарані не відомі досліднику, він мусить їх реконструювати. Виникає ситуація висування різних гіпотез щодо смислу дій і продуктів, які він досліджує. Відбувається інтерпретація як різновид пояснення. Розгляд мотивів дій як причин суспільно-політичних подій дає змогу тлумачити людські мотиви як особливий тип причин. Розробляючи сценарії можливого майбутнього (наприклад, застосовуючи різні політичні технології), слід зважати на те, що важко передбачити поведінку окремої людини в незвичних умовах, особливо в ситуаціях, коли індивід мусить здійснити вибір між різними лініями поведінки. В таких умовах людина не завжди може передбачити навіть свою власну поведінку.

Можливість вибору між різними діями слід відрізнити від пояснень дій окремої людини, якщо вони вже здійснені. Визначальною умовою виступає знання правил, яких дотримується даний індивідуальний (чи груповий) політичний актор, якщо можна реконструювати мотиви, які вплинули на здійснення ним вибору і ту репрезентацію ситуації, яку він мав. Так само у повсякденному житті можна передбачити поведінку великої групи людей у звичних умовах у тій мірі, в якій ці люди дотримуються правил взаємодії, втілених у соціальних інституціях. Саме це дає змогу політичним технологам робити прогнози за певних умов, оскільки учасники соціально-політичної взаємодії дотримуються певних правил (стереотипів, установок, переконань, вірувань).

Під час розробки теорії політичного лідерства (яке вмщує політичні інституції та їх взаємодію) привертає увагу те, що регулярності, які виявляються в людських діях, не є постійними, а мають локальні риси, зумовлені культурно-історичними чинниками. Йдеться про суспільно-політичний контекст в якому ці закономірності виявляються, оскільки зі зміною останнього вони набувають нового смислу або навіть змінюються. Особливо це пов'язується зі смисловими значеннями політичного лідерства.

Конструювання концептуальних систем передбачає наявність послідовників і опонентів щодо різних концепцій. Їх комунікативні відношення передбачають захист певної системи ідей та інтересів, зокрема, місця в науці як в соціальному інституті. Різні системи цінностей дають змогу досліднику виявляти різні аспекти соціальної реальності. Політична реальність, яка існує лише в людській діяльності, продукується і відтворюється останньою в об'єктивній соціальній структурі, яка зумовлює саму діяльність. Зокрема, звернення до соціокультурних детермінант лідерства у політичному житті України висуває на перший план питання про те, з якої/чи чієї точки зору виправдано дивитися на цей процес: конкретної людини (точніше – цінності окремої особистості), культури, соціуму в цілому чи чогось абстрактно-ідеаційного?

Ставлення до соціально-політичних інституцій як до таких, що відтворюють смисли людських дій, передбачає не лише вивчення механізмів функціонування і розвитку соціальних, політичних структур та інституцій, але й інтерпретативне їх осмислення. Головною особливістю наук про людину є дослідження унікальних індивідуальних явищ. Ця ідея була сформульована Г.Ріккертом ще на початку ХХ ст. і надалі залишається популярною (особливо серед істориків).

У науці існують класифікації, які оперують жорсткими поняттями, і типології, що оперують поняттями більш гнучкими, мають справу, відповідно, з законами класифікації і упорядкування. Ці закони зазвичай неявно передбачаються і

рідко формулюються в явному виді (як то у таблиці Д. Менделєєва). Той чи інший розподіл ми оцінюємо як штучне або як природне саме з погляду цих законів, як під час типологічного упорядкування, так і класифікації.

Класифікація має розбити певну широку галузь на дрібніші без залишку частини. Інша справа з типологією. Вона не зобов'язана відповідати вимогам, які висуваються до класифікації, а може минати ділення, які перетинаються. Тут виокремлення хоча б одного типу з маси явищ, які досліджуються – вже знаряддя евристичного дослідження. Окрім того поява того чи іншого типу у чистому вигляді вважається вкрай рідким явищем. Особливо це стосується крайніх типів, що цілком допускає градації між ними перехідних форм. Разом з тим, поняття “тип” може бути використано з урахуванням такої особливості, за якої слова “вид” і подібні до нього будуть відсутні. У науковій мові зазвичай вживається слово “типовий” тоді, коли йдеться про щось пов'язане зі зразком (наприклад, харизматичний тип лідера за М. Вебером) або тип (наприклад, номенклатурний тип, який або втілює у собі більшою мірою, ніж інші, риси, на основі яких ми виділяємо цей тип, або має найбільшу кількість таких рис, або задовольняє обидві ці умови, (наприклад, поняття “типовий комуніст”) тощо.

Досвід вивчення типів політичних лідерів свідчить, що у ході розробки типології остання має задовольняти щонайменше дві вимоги: 1) провідні критерії розподілу лідерів за типами повинні точно відповідати меті (в межах класифікації); 2) розподіл елементів має відповідати вимогам однозначності, наочності, зручності практичного використання.

У наш час створено чимало типологій політичних лідерів. Однак вони в кращому разі лише пояснюють, наближуючи нас до розкриття сутності самого явища політичного лідерства і розуміння його природи. Однією з причин цього ми вважаємо відірваність створюваних типологій від реального культурно-історичного середовища, яке слугує основою як для самого виникнення їх, так і прояву можливостей реалізації в політичній дії.

Роль типологічних понять у пізнанні і поясненні суспільно-політичної реальності, яка досліджується, завжди повинна враховувати не лише схожість змісту, а також тотожність або розбіжність функцій політичного керівництва та лідерства. До спроб розробити методологію типологічних досліджень можна віднести працю М.Вебера “Про деякі категорії розуміючої соціології” (1913 р.). Учений не просто звернув увагу на роль типів у соціологічному дослідженні, він послідовно проводить думку про те, що ті чи інші типи (наприклад, феодалізм або бюрократичний лад) ніколи не існували у чистому вигляді і мали місце лише у більшому або меншому наближенні. Разом з тим, вони постають як типи тим чіткіше, чим більше відриваються від дійсності, а чим вони чіткіші, тим вищою є їх цінність як знаряддя класифікації та евристики.

Наведені приклади доводять, що, будучи позбавленими свого реального контексту, типології враховують лише деякі сутнісні ознаки, які не охоплюють явище політичного лідерства як цілісну систему конкретного соціуму. Тип, будучи абстракцією, яка чим далі віддаляється від реального об’єкта, тим більше набуває узагальнюючого характеру (наприклад, типи лідерства М.Вебера), ніби залишає за “кадром” одиничне, особливе. Виникає питання: що з цим одиничним, особливим робити? Яке його місце в реальному суспільно-політичному житті? Є вислів, що винятком існують для того, щоб підтвердити правила. Правила, які так розуміють, не сприяють адекватному сприйняттю реальних процесів політичного життя.

Отже, політичне лідерство, притаманне тій чи іншій суспільно-політичній системі, можна класифікувати на основі різних підстав, залежно від тих чи інших науково-практичних завдань. Доцільно укласти класифікацію політичного лідерства, яка б містила комплекс ознак, наприклад, предмет, мету, знаряддя, засоби й умови його здійснення. На сьогодні відомо безліч типологій лідерства, наявних у соціально-психологічних, політико-психологічних джерелах. Залежно від того чи іншого підходу, від чинника, який береться автором за основу,

складаються типології лідерства. Риси, за допомогою яких характеризується ідеальний тип, можуть проявлятися більшою або меншою мірою. Така градація ознак саме і дозволяє упорядковувати об'єкти за ступенем їх наближення до ідеальної моделі. Градація, про яку йдеться, може бути двоякою. Наприклад, взявши за основу те, що для типового представника номенклатури характерним є наявність партійного квитка, особиста відданість керівникові, дотримання корпоративних правил та ін., можна розташувати всіх представників номенклатури або за мірою інтенсивності цих ознак, або за кількістю наявних ознак.

Долання усталених стереотипів проявляються у традиції ототожнювати лідерство і лідерів. До сьогодні проблеми лідерства уподібнюються проблемам керівництва. У політичній теорії можна зіткнутися з тим, що висловлювання та ідеї минулого “переосмислюються”, модернізуються, наповнюючись при цьому новим, зовсім не властивим для них смыслом і змістом. Доцільним є зауважити, що політичне лідерство є новим продуктом для українського соціуму. Навіть, якщо поняття (пов'язані з цим явищем) мали місце в минулому, той смисл, який у них вкладався, не збігається з сучасними уявленнями.

Явище політичного лідерства у сучасних умовах характеризується відмінними сутнісними рисами, здебільшого зумовленими процесами глобалізації та переходу найрозвиненіших суспільств до рівня інформаційних. Висловимо думку про те, що науковій дискусії потребують чимало проблем, пов'язаних з поняттям політичного лідерства. Наприклад, чи варто обмежити цю сферу лише цілеспрямованим лідерством (досягнення вищих державних посад за допомогою політичних інститутів), чи слід до політичного лідерства відносити взаємодію, яка стихійно протікає в різних видах політичної діяльності і спілкування? Які закономірності впливають на процеси зміни політичних поколінь та появи нової політичної генерації?

Висловлю думку, що ідея політичного лідерства є породженням сучасної нам цивілізації та політичного життя,

побудованого на демократичних засадах. Чинники, які сьогодні викликають до життя явище політичного лідерства, в минулому не існували, виконували інші функції, саме поняття відображувало інший зміст. Власне ідея політичного лідерства – зовсім не лінійна екстраполяція існуючих або мислимих у той чи інший час тенденцій політичного розвитку. Більше того, ця ідея не є механістичним відображенням соціальних, політичних, економічних, культурних, технічних та інших умов, які змінились якісно. Імперсональні процеси глобальної політики ставлять під загрозу відтворення існуючих традицій і відносин у цій сфері. В такому контексті ідея політичного лідерства підтримує гуманістичну альтернативу, олюднює політику, пов'язану з майбутнім. Особливо це стосується зв'язків та змін, наявних між політичним лідерством та інституційними складовими політичного життя.

¹ *Щербинина Н.Г.* Теории политического лидерства. – М., 2004. – 184 с.

² *Карлейль Т.* Герои, почитание героев и героические истории // *Карлейль Т.* Теперь и прежде. – М., 1994. – С. 14.

³ *Лебон Г.* Психология толп. – М., 1998. – С. 109.

⁴ *Вебер М.* Политика как призвание и профессия // *Вебер М.* Избранные произведения. – М., 1990. – С. 646.

⁵ Там само. – С. 666.

⁶ Політичний словник / За ред. *В.К.Врублевського, Л.М.Кравчука, А.В.Кудрицького.* – 4-е вид. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1987. – С.414.